
*Л.В. Ярошенко,
кандидат філософських наук,
Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди*

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ЛІТОПИСНИХ ДЖЕРЕЛ XI–XVI СТОЛІТЬ ЯК ЧИННИКА ФОРМУВАННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Духовне відродження української нації міцно пов'язане з усвідомленням її глибоких історичних коренів, знанням її матеріально-культурної спадщини, важливою складовою якої є літописні джерела XI–XVI століть – свідчення національно-культурного розвитку нашого народу.

Перші спроби наукового вивчення літописів Київської Русі пов'язані в Україні з іменами М.Максимовича, М.Костомарова, І.Франка, О.Потебні, М.Грушевського та ін.

Вплив літописних джерел XI–XVI століть на національну свідомість досліджували визначні українські і російські вчені різних поколінь – М.Брайчевський, І.Забелін, В.Коцур, Д.Лихачов, А.Насонов, М.Оболенський, Б.Рибаків, М.Тихомиров, П.Голочко, О.Шахматов, В.Янін та ін. Щоправда, вона ще далека від завершення.

Літописам належить особливе місце серед пам'яток давньоруської писемності. До літописних зводів входили різні за жанром тексти: самостійні оригінальні твори і фрагменти перекладів, біблійні легенди, уривки ділових документів, філософсько-етичні роздуми.

Традиція літописання склалася в Києві у X ст., згодом поширившись по всій Русі. Літописи писали у Новгороді, Переяславі, на Волині, у Галичині, у Володимирі на Клязьмі, в інших удільних центрах. Найбільш раннім із тих, що дійшли до нас, є Київський літописний звід 1039 р. У ньому описано започаткування Києва, діяльність перших князів, хрещення Київської Русі Володимиром Великим, державу Ярослава Мудрого, посвячення кафедри святої Софії у Києві.

За гіпотезою академіка О.Шахматова, “Початковий звід” (Початкове зведення) упорядкував в 70-ті роки XI ст. Никон і відредагував вдруге в 90-ті роки ігумен Києво-Печерської лаври Іоанн, який надав йому яскраво вираженої антикнязівської спрямованості і вигляду політичного памфлету.

Основою “Повісті врем'яних літ”, як показує М.Брайчевський, був перший літопис – “Літопис Аскольда”, відтворений і реконструйований М.Брайчевським [1, 140]. Л.Черемнін, з яким погоджується Б.Рибаків, найдавнішим літописним зведенням вважає те, що його здійснив до 966 р. настоятель Десятинної церкви Афанасій Корсунянин.

До нас дійшла редакція цього зведення, виконана ігуменом Видубецького монастиря Сильвестром, прибічником Володимира Мономаха. Сильвестр переробив значну частину Початкового зведення з тим, щоб зняти вороже ставлення до Рюриковичів, що мало місце в редакції Іоанна. Нестор завершив роботу у 1110–1112 рр., доповнив попередні літописи даними кінця XI – початку XII ст. Редакція Сильвестра з доповненнями Нестора ввійшла до Лаврентіївського списку. Інші, пізніші літописні зведення, здійснені в 1118 р. за велінням сина Володимира Мономаха Мстислава, дійшли до нас в Іпатіївському списку.

Основу давньоруського літописання становить “Повість врем'яних літ”. Оригінал її до нас не дійшов. Книжники землі нашої, котрі взялися за відбудову культурного життя після згубної навали татаро-монгольської орди, відшукували уцілілі пам'ятки XI–XIII ст. і ретельно переписували їх, аби не обірвалася нитка народної пам'яті – легенди і дійсність глибокої давнини.

Складена і щонайменше тричі переписана і відредагована востаннє близько 1118–1119 рр., “Повість врем'яних літ” наприкінці XIV – на початку XV ст. була вже 300-річною старожитністю і потребувала нового “перевидання”. Тираж було переписано двома примірниками. Перший примірник, що з'явився в 1377 р., сьогодні відомий під назвою Лаврентіївського списку, а другий – не пізніше drugого десятиліття XV ст. і

відомий як Іпатівський (Іпатський) список (літопис). Існує думка, що ці два списки не ідентичні як за назвою, так і за змістом.

Щодо назви літопису, то в українському перекладі вона має різне прочитання, тоді як росіяни подають однозначно – “Повесть временных лет”. В.Близнець переклав її як “Повість минулих літ”, М.Брайчевський – “Повість минулих літ”, П.Загребельний у передмові до Близнецєвого перекладу адаптує назву літопису до сучасної орфоепічної норми і подає як “Повість временних літ”, інтуїтивно відчувши неточність варіанта з “минулими літами”. Іноді подають “Повісті давніх літ”.

Нам імponує назва, що її дав В.Ярмоленко, – “Повість врем’яних літ”. Річ у тому, що визначення “минулі”, “минуші”, “давні” літа у зв’язку з літописними часовими уявленнями є неточні. Адже в літописі йдеться не тільки про давні, минулі чи минуші літа, а й про сучасні літописцям літа і події. До того ж Нестор-літописець та його попередники вдавалися до різних вітчизняних джерел – давніших літописних зводів, епічної поезії, житій, переказів, історичних легенд та іноземних хронік, хронографів, врем’яників, збірників, біблійних книг та ін. Опрацьовуючи їх, вони стикалися з найрізноманітнішими календарями і літочисленнями – “врем’яними” літами. За одними джерелами рік починався в березні, за іншими – у вересні, і події одного року доводилося пов’язувати з наступним роком, часом епічне поетичне оповідання, що описувало ущільнені або розтягнені в часі події, доводилося повторювати в щорічних хронікальних записах, немовби розкладати їх на окремі події. Уважно читаючи літопис, бачимо, як літописець намагається дати раду з місячним і сонячним календарем, записуючи за літочисленням “від створення світу”, “від Адама і Єви”, “від потопу”, “від Різдва Христового”. Лише в християнському світі було відомо близько двохсот космічних ер і стилів літочислення. Одне слово – “врем’яні літа”! Тобто, за редакцією Нестора, основною категорією стає “врем’я”, в розрізі якого і йдеться про події. Минуле і сучасне – окремі факти для літописця, пов’язані “врем’ям”, але не в сьогоденному значенні – “часом”. Нестор-літописець користується в основному константинопольською (“візантійською”) ерою, згідно з якою врем’я від “сотворіння світу” до “Різдва Христового” має 5508 років. За Александрійською світовою ерою – 5501 р., Антіохійською – 5969 р. Таким чином, запроваджене поняття “врем’яні літа” було для літописця виходом із становища, за якого треба було шукати спільного знаменника для розмаїтого набору літочислення [2, 474–478].

Укладений Нестором у Печерському монастирі близько 1110 р. літопис складається з певних нечітко окреслених частин, іноді уривків, в яких описано початок світу, започаткування Яфетом слов’янської раси, місце, час розселення, географію Східної Європи, побут слов’ян. Подію дають у хронологічному порядку.

Яфетську концепцію підтримують І.Огієнко, Є.Маланюк. Спираючись на біблійні тексти і починаючи з давніх літописів, вони наголошують, що український народ, як і інші слов’янські народи, веде свій рід від сина Ноя Яфета.

“Повість врем’яних літ” – це не тільки свідчення руху сформованої історії Русі, а й важливий документ дослідження історико-філософських уявлень у давньоруській суспільній думці. Літописець не тільки реєструє факти сучасного життя, а й прагне описати і пояснити їх, зіставити з іншими історичними подіями, знайти їх витoki, які зумовлюють характер явищ у житті сучасного йому суспільства. Сучасне буття осмислюється ним як найбільш суттєва іпостась пережитого літописцем буття. Йдеться про історію в справжньому розумінні цього слова.

Стрижнем історіософських поглядів Нестора є ідея богообраності слов’янського народу, захист та збереження єдності руської держави, включення слов’янства в контекст церковної історії, місце слов’ян серед інших народів. Історичний процес тлумачиться ним на основі ідеї “Божого блюдіння”, характерної для середньовічних філософів, які вважали, що все у світі передбачено Богом і все у світі, як хороше, так і погане, добре і зле, відбувається з волі Бога в нагороду чи покарання народу.

Нестор-літописець не приховує своєї синівської любові до рідної полянської руської землі, до її людей, які осягають красу вічних моральних істин.

Предмет його розгляду – “Повчання Володимира Мономаха дітям”, що дійшло до нас в єдиному списку, включеному до Лаврентіївського літопису. Воно є не тільки духовним заповітом дітям князя і його сучасникам, а й утвердженням ідеалу князівського правління, що найбільш відповідало єдності Русі.

У “Повчанні...” Володимир Мономах виступив як оригінальний мислитель морально-етичного напрямку, який тяжів до осмислення повсякденних проблем тодішнього життя.

Проблема людини, філософсько-значущих пам'яток князівської доби була основою в її духовній культурі Русі, об'єднуючим началом розмаїття ідей київських книжників. Філософську думку Русі Володимир Мономах довів до усвідомлення особистості, цінності і самоцінності людського буття та діяльності, випередивши на сотні років гуманістичні течії Західної Європи.

Джерела: грецька історіографія, “Хроніка Георгія Амортиоли”, “Хроніка Нікіфора”, греко-церковна література, усні розповіді і пам'ятки Візантії Костянтина Парфирородного, Л. Диякона, Фотія, арабські подорожі Аль-Масуді; західноєвропейські пам'ятки (хроніки); скандинавські саги.

На основі творчого осмислення перекладних джерел світової культури того часу формувалася філософська культура Русі, витворювалися оригінальні твори давньоруської писемності – слова, повчання, моління, в яких суспільно-політична думка стверджувала ідею незалежності цієї країни, її історичного призначення. Маючи полемічний характер, ці твори містили низку глибоких філософських ідей щодо співвідношення віри і розуму, про сутність і сенс людського буття, місце і призначення людини у світі, її пізнавальні можливості. Період їх появи належить до XI – першої половини XII ст. Саме цей період В.Горський і називає першим століттям вітчизняної філософської думки, тим прафілософським утворенням, яке, включаючи в себе світоглядні елементи, хронологічно збігалось з моментом зародження давньоруської писемності.

Близько XII ст. відбувається розгалуження єдиного літописного зводу на низку хронік, головним змістом яких була місцева історія. Але літописання різних центрів Русі, незважаючи на відмінності в складі повідомлень, успадкувало загальноруські традиції, яким присвячувалась “Повість врем'яних літ”.

“Повість” міститься в Лаврентіївському й Іпатіївському літописних зводах. Лаврентіївський зберігся в єдиному примірнику, написаному ченцем Лаврентієм у 1377 р. для суздальсько-нижегородського князя Дмитра. Близьким до Лаврентіївського є Родзівіллівський літопис. Він зберігся в “Лицьовому” ілюстрованому списку XV ст., хоча укладено його було ще на початку XIII ст.

Пам'яткою південно-руського літописання, в якій дістали відображення події XI–XII століть на території сучасної України, є загальне давньоруське літописне зведення південної редакції під назвою Іпатіївського літопису.

Іпатіївський літописний звід поєднує в собі три головні джерела. Першим джерелом був Київський літопис 1200 р., другим – літописне зведення Галицько-Волинської землі, так званий Галицько-Волинський літопис, майстерно і майже непомітно “влитий” у цілий Іпатіївський список.

Упорядник Іпатіївського зводу використав у своїй редакції також третє джерело, завдяки чому літопис було поповнено оповіданнями з історії Північно-Східної Русі. Текст цих оповідань запозичено з Північно-Східного літопису, зводу XIII ст., подібного до Лаврентіївського літопису.

Київський літопис 1200 р. впорядковано з різного роду південно-руських літописів і усних переказів, що існували на території південних феодальних князівств XII ст. В основному це – літопис князя Ігоря Святославовича, героя “Слова о полку Ігоревім”, який почав князювати у Чернігові 1198 р., та літопис переяславського князя Володимира Глібовича.

Усі оповідання і записи XIII ст. в Іпатіївському літопису стосуються виключно історії Галицько-Волинського князівства. Ці зведені літописні оповідання від перших років XIII ст. до 1292 р. називають Галицько-Волинським літописом, який є не що інше,

як особливе літописне зведення історичних повістей, котрі належали різним авторам. Над складанням працювало п'ять редакторів, відповідно він має і стільки редакцій: перша – від 1211 до 1234 р. включно; друга – 1265 або 1266 рр.; третя – до 1285 р.; четверта – до 1289 і п'ята – 1292 р.

Галицько-Волинський літопис (1211–1292 рр.) розповідає про князя Данила Романовича, який провадив боротьбу з поляками і уграми, описує внутрішню опозицію щодо нього, похід на Литву, боротьбу з монголо-татарами, висвітлює тенденції до політичного об'єднання та ідею церковності.

Зазначена праця вважається одним із перших прозових творів світського характеру із зверненням до реального земного життя людини, усвідомленням нею сенсу свого буття і призначення. Галицько-Волинський літопис, або Літописець Данила Галицького, охоплюючи значний період української історії, дає відомості про життя і діяльність Данила, про його рід, збирання ним українських земель, боярську колотнечу, суперечки між Угорщиною та Польщею за землі Галицько-Волинського князівства, битву на Калці, про нашествя татаро-монгольської орди на Волинь та інші події того часу.

Як зазначають деякі дослідники, літопис не обмежується тільки традиціями, притаманними творам цього напрямку, а прагне показати людину в усій її психологічній різноманітності, збагнути мотивації її вчинків і дій у реальному земному житті: це зближує його з творами гуманістичної спрямованості ранньої доби європейського Ренесансу. Вбачаючи вищий сенс життя людини в служінні Вітчизні, її захисті, автори літопису підкреслюють державні та дипломатичні здібності Данила Галицького, його мужність і хоробрість, рицарську чесність. Вони докладно оповідають, як Данило об'єднує волинську “отчину”, хоробро воює з Польщею та Литвою, виявляючи при цьому військові і дипломатичні здібності, балансує між сусідніми князівствами з тим, щоб не тільки зберегти свою “отчину”, а й розширити її володіння [3, 79].

Ілюстрований літописний звід (XIII ст.) включає 600 мініатюр, в яких висвітлюються обрання князів та суспільний побут слов'ян, описані Новгород і Псков – культурні центри Русі. В них відчувається хронологічний інтерес до місцевої тематики (показано пожежі, повстання, голод, розвиток класових суперечностей, боротьбу між чорними людьми та боярами, особлива увага приділяється життю нижчих верств населення, які більш активно беруть участь у житті суспільства). Знахідки показують високий рівень культури населення. Йдеться про умови виборності князів на договірній основі.

Розвиток літописних джерел умовно можна поділити на два етапи.

Протягом першого літописні зводи висловлюють інтерес до подробиць сімейного життя, до біографії окремих діячів. У них містяться сімейні хроніки. У XII–XIII ст. зводи мали діловий, документальний характер.

Другий етап – XIV–XV ст. – є періодом консолідації князівств навколо Москви і боротьби з монголо-татарами. У цей час літописи складаються як політичні документи. В їх основі – матеріали князівських архівів, перекладні джерела.

Визначними літописними зводами XVI ст. є Никонівський, Хлібніковський, а також праця В.М. Татищева “Історія Російська”, в якій використано літописні джерела, котрі не дійшли до наших днів.

Західноруські літописи, крім уривків, мають 13 списків – Супрасльський, Уварівський, Никифорівський, Академічний, Віденський, відомий під назвою “літопис Авраамки”, Румянцевський, Євреїновський, Дубовський і Биховця.

Літописні пам'ятки XIV–XVI ст. далеко відійшли від старовинних руських літописів XI–XIII століть. Для нас вони є не лише джерелами й пам'ятками, а й яскравим свідченням національно-культурного розвитку українського народу.

Зародження та пишній розквіт літописання в Київській Русі викликані насамперед високим рівнем національної свідомості, намаганням української людини усвідомити своє місце в історичному процесі, довести свою національну самобутність і право на незалежне існування. З іншого боку, зміцнення феодального ладу, феодальної експлуатації вимагало свого ідеологічного узагальнення та виправдання. Ці два основні компоненти значною мірою визначають усю публіцистичну спрямованість давньоруської літератури XI–XIII ст.

Авторами літописів були ченці, ігумени придворних монастирів, представники князівської адміністрації і навіть князі. Літопис мав значну перевагу над благочестивими проповідями. Літописцям надавалась можливість говорити про те, що їх цікавило, не вдаючись до складних богословських тлумачень і біблійних образів. І вони активно розв'язували актуальні світські питання. Щоправда, світське сприймалося ними своєрідно: не все, що існувало в ньому, мало право на фіксацію, а те, що записувалося, висвітлювалось відповідно до соціального життя та поглядів літописця.

На літописах лежить відчутний відбиток церковності, адже їх створювали здебільшого в монастирях та при церквах, які були й основними зберігачами рукописів у період Київської Русі.

Проблема національної свідомості народу в монастирсько-церковних літописах ґрунтується на різному матеріалі. Вона тісно пов'язана з політично-ідеологічним спрямуванням пам'яток [4, 7]. Автори не прагнуть її вирізнити. Національна свідомість природно впливає зі змісту творів, підкреслюється окремими фактами, думками.

Основним виразником етнонаціональної свідомості літописців (Нестор, Никон Великий, Сильвестр) є активна зацікавленість минулим своєї країни, церкви, монастиря, історичної особи.

Б.Рибаків порівнює давньоруські літописи зі світильником, який, запалений першими невідомими літописцями, освітлював тисячі історичних подробиць, сотні битв, походів, облог, будівництво міст, оборону від половців, повені, пожежі, боротьбу підступних царедворців, народні рухи, церковні дискусії, живу мову і листування [5, 157].

Описуючи світське й релігійне життя своїх краян-співвітчизників, літописці намагаються зображувати його матеріально-побутові і політично-культурні прояви. Звідси випливають засади формування і відображення самосвідомості народу в літописанні.

Літописці, як особистості й патріоти, культурні, політичні діячі, прагнуть виразити особливості станової, а через неї і національної свідомості в підборі й висвітленні матеріалу творів. Завдяки різностановому походженню у них різний підхід до історичних і побутових подій, до їх оцінювання. Тому крайові монастирсько-церковні літописи можна вважати частиною народного письменства так само, як апокрифи, легенди, перекази. Літописний жанр є своєрідним історико-побутовим епосом з різними темами, морально-етичними проблемами, але його єдиною метою є опис буденного, світського й релігійного життя народу в історичному розвитку.

Формування етнонаціональної свідомості показано через зображення фрагментів історії XI–XVI ст., через її складову – історичну пам'ять, котра стала основою формування характеру українця. У світському й церковному минулому автори убачають ті факти, які переконливо доводять співпрацю обох влад (світської і церковної), яка давала взаємну користь. (Аналогічно мають розвиватися справи й сьогодні – адже теперішні державці є нащадками давніх слов'ян, носіями їхніх родових традицій, які не можна занедбувати).

Порушуючи цю проблему, літописці розвивають думку, що нею повинні займатися діяльні й розумні світські й церковні діячі, доля яких нерозривно пов'язана з народною і які можуть, і хочуть, вирішувати її з патріотичних, а не з особистих потреб. Автори родовідних літописних оповідань підкреслюють великий внесок князів у розбудову і захист України, церкви. Церква виступає прихильницею міцної влади, яка гарантує порядок і безпеку.

У монастирсько-церковному літописанні йдеться про національну самосвідомість народу, котра допомагала літописцям через відтворення історичної долі краю, церкви, України, монастиря чи храму, конкретного роду, краси довколишньої природи, рідної мови, величі героїзму, виховувати у людей власну національну гідність, ненависть до завойовників і зрадників. Акцентується увага на тому, що праця і творчість духівництва спрямовані на розвиток національної культури як носія неповторної самобутності народу [6, 40–47].

Літописи розвивають загальноукраїнський патріотизм на прикладах діяльності володарів та ієрархів України. Однією із центральних ідей в літописанні XI–XIII ст. була

ідея захисту рідної землі, нерозривно пов'язана з ідеєю патріотизму. Вона викликана історичними умовами, в яких перебувала давньоруська держава того часу; зростання і могутність держави супроводжувались постійною боротьбою зі східними кочовими племенами, з південними і західними сусідами. На думку академіка Б. Грекова, “боротьба з ворогуючими племенами не була легкою... Київська держава справилась з небезпекою, зуміла захистити себе, але це говорить не про слабкість ворогів, а про силу руського народу” [7, 464].

Руська земля обстоювала себе в період найбільшого розвитку Київської держави, коли ще не було розпаду її на окремі феодальні князівства, а міжусобні князівські війни ще не послабили військових сил держави. Це дістає свій відбиток в описах боїв, у патріотичному натхненні Нестора – літописця, гордого за свою країну. Така гордість і була проявом національної свідомості народу.

Велика і могутня руська земля, каже літописець. І літопис, який є свідченням величчя держави, відображає бурхливе, сповнене турбот життя давньоруської держави. Така розповідь не була холодною фіксацією подій. Це було живе слово про Батьківщину, про її минуле і теперішнє, про великі праці прийдешніх поколінь, котрі завершилися утворенням могутньої держави [8, 18].

Літописні зводи – праці багатьох авторів, зокрема Нестора, Никона, Сильвестра та інших, які описували різні області руської землі. Їх становище у феодальному суспільстві не однакове: серед них є й світські, і духовні особи. Але характерно те, що в усіх зводах панує одна загальна ідея, якій підпорядковане все інше, – ідея величчя, єдності і незалежності руської землі, причому єдність і силу держави, на думку літописця, можливо зберегти лише за допомогою твердої, централізованої влади князя. І про що б не писали літописці – про будівництво міста або про князівські усобиці, про прийняття християнства чи про боротьбу з ворогами – вони не забували про основну ідею, намагаючись щоразу ствердити і визначити її.

Одні літописи виникли в зв'язку з правлінням того чи іншого князя, другі – в зв'язку з установою єпископа чи архієпископа, треті – в зв'язку з приєднанням до будь-якого князівства, четверті – з побудовою соборних храмів. Це, на думку Д.Лихачова, засвідчує, що складення літописних зводів було історико-юридичним моментом; літописний звід, описуючи минуле, закріплює важливий етап сучасного, будучи явищем не тільки історичної свідомості, але й якоюсь мірою юридичної та художньої [9, 65].

Як зазначає Я.Запаско, свідомість літописців сприяє розгляду проблеми волі. Літописці розрізняють волю як силу духу особи, стану, нації в досягненні особистої та державної свободи, і волю, як свободу соціальну, в здобуванні цих благ. Воля в таких значеннях є індивідуально-колективним вираженням, тому кінцевий результат залежить від єдності особистостей у громаді, стані, нації. У світському житті літописці акцентують увагу на силі волі українців у визволенні нації, в розбудові та обороні держави, у обстоюванні соціальних прав. Козацтво виступає головним носієм її найкращих рис, діючи за правилом “мета виправдовує засоби”, і заслуговують на схвальність, але під час міжусобних чвар така воля засуджується як нерозумна всюдозволеність. Тому літописці розрізняють волю прогресивну, творчо-розбудовчу, котру підтримують, та руйнівну, анархічну, яку засуджують. Руйнівними є завойовницькі дії всіх агресорів проти України, що сіяли жорстокість і хаос [10, 46–70].

Цим реаліям протиставлено силу волі духівництва, яка виражається у духовному самовдосконаленні особи та суспільства, в їх гуманізації. Прикладом корисної і творчо-розбудовчої сили волі православних була їхня праця і діяльність у наполегливому обстоюванні власних віровчень, у розвитку монастирів як важливих господарсько-духовних осередків, розвитку літератури, включаючи літописання, що спрямовані на задоволення національних потреб, підвищення культурного та соціального рівня народу. Літописці переконані, що сила духу, воля до розбудови національного та державного життя світської та духовної еліт, оперті на силу волі низів у побутовому житті, є єдиним шляхом побудови та утвердження самостійної духовно багатой держави. Без такого

синтезу нація, як показує зміст творів, була приречена на поразку в змаганнях із сусідніми монархіями.

Літописці є прихильниками української державності, тому докладно описують шляхи її відвоювання. При цьому увага до війн та аналізу їх наслідків значно переважає опис внутрішнього церковного життя.

У літописах описано народні страждання від воєн, повстань, урядових репресій, нападів турків і татар. Оптимізм народу, його переконаність у тому, що він є єдиним господарем рідної землі, протиставлені військово-політичним вереміям.

Переконаність у неповторній національній самобутності українців сприяє належній увазі до рідної книжної та усної мови як мови національної освіти й літератури. Для авторів літописів рідна мова є синонімом України, котра є назвою країни, а вживаний топонім “російська” чи “роська” земля притаманний творам, написаним книжною мовою з великими домішками “церковнослов’янської”, творам панегіричного спрямування (родовідним), завдяки чому підкреслюється глибока давність держави, народу, спадковість українця від русинів, русичів, спорідненість усіх етнічних груп з козаками як виразниками нації. Дані тенденції посилюються принциповим постійним підкресленням нерозривного зв’язку зі своїм народом. Патріотизм виражається в прагненні літописців докладно описати події, виразити в них своє ставлення до історичного коріння народу. При цьому відтворюються не тільки історичні документальні дані, а й використовуються легенди, перекази. У літописах панує думка про те, що творча праця насаджується проблемами народу, його долею.

Вивчення літописів, аналіз їх публіцистичної спрямованості є складним завданням для вчених через різноманітність літописного матеріалу. Кожний літопис, який дійшов до нас, є наслідком роботи багатьох давньоруських книжників, котрі фіксували події, що привертали їхню увагу, використовуючи народно-епічні перекази, а також записи своїх попередників, іноді змінюючи їх і даючи матеріал для доопрацювання іншим авторам і редакторам. Завдяки цьому літопис постає як дуже складна пам’ятка.

Як показує Д.Лихачов, “літопис за своєю природою був “зводом” різноманітного матеріалу, об’єднаного історичною тематикою. Все, що розповідало про минуле Русі, – все це вписувалось до літопису... Сама форма літописів – викладення за роками в суто хронологічному порядку – давала змогу вносити все новий і новий матеріал, розширюючи викладення” [11, 215].

Матеріал літописець обирає не випадково, а лише той матеріал, що виражав його, літописця, певну систему поглядів.

Отже, літопис виник у Київській Русі разом з писемністю, набувши значної чинності з прийняттям християнства, і спочатку мав переважно церковний характер. Однак за часів Володимира, Ярослава та його наступників проблема християнства стала політичною, впливаючи на відносини Київської Русі та Візантії. Адже Візантія намагалася через церкву підкорити український народ.

Прийняття християнства було прогресивним для Русі, котра, як і деякі інші європейські країни, минаючи стадію рабовласницького ладу, прийшла до феодалізму. Християнізацією вона остаточно визначила своє входження в загальний європейський історичний культурний ландшафт, розширивши економічні, політичні і культурні зв’язки зі своїми сусідами – християнськими державами Європи. Поставши найбільш адекватним відображенням буття людини в епоху феодалізму, християнство мало значний вплив на процес формування давньоруської народності, а також сприяло єднанню всіх давньоруських земель [3, 25].

Разом з феодалізмом і християнством на Русі закріплювався і новий світогляд, домігантою якого було сприйняття значущості людини і людства в навколишньому світі. На думку значної частини дослідників, аксіомою цього світогляду є визнання людини як центру Всесвіту. Вважалося, що лише в ній є сенс існування світу. Однак світ, природа не лишалися самі по собі і в собі. Природу розглядали як таку, що служить людині, допомагає їй матеріальними благами. Через неї Бог передає людині заповіді поведінки. Всесвіт повертається до людини, співчутливо бере участь в її долі. Саме під впливом

цього людина виправила плечі: світ постав перед нею своєю широтою і вона втратила страх перед ним, намагаючись підпорядкувати собі навколишній простір, відкривши для себе далекі країни, зв'язки з якими почали налагоджуватись завдяки християнській релігії [3, 24–25].

Водночас з відкриттям світу християнством відкривається й історія. Уявлення про старовину як якусь єдину епоху, де відбувається все сезонно і щорічно, змінюється поглядом історичним, згідно з яким усе відбувається в певні роки від створення світу. Історія набуває певного світоглядного сенсу і об'єднує собою все людство. Історія тієї чи іншої країни стає частиною світової історії.

Не випадково християнська філософія була першою, яка виявила інтерес до філософської думки в Русі, адже релігія, попри всю свою відмінність від філософії, не може обійтися без неї. Для обґрунтування своїх догматів, основних положень вона змушена була звертатися до тих чи інших проблем сутності буття, людини, давати відповідь на цілу низку питань світоглядного характеру, завдяки чому вона і може функціонувати як спеціальний тип світогляду й ідеологічне утворення [3, 29].

Перший історичний твір “Сказання про перших руських християн”, як зазначає Д.Лихачов, охопив руську історію більше ніж за століття і був присвячений історії християнства. Він доводив право Русі на церковну й політичну самостійність, рівноправність Русі та Візантії і був пов'язаний з усіма передовими політичними ідеями свого часу [12, 42–54]. Це накладало певний відбиток на сприйняття філософії.

На думку В.Горського, в реальному підході до розгляду проблем, пов'язаних з осмисленням граничних основ буття, давньоруська культура розвивалася переважно в руслі не теоретичного пізнання, а духовно-практичного освоєння світу і не мала достатніх умов включити в свій зміст більш чи менш диференційоване теоретичне знання. Філософія тут виступала як філософська культура, філософська думка.

Водночас, будучи далекою від абстрактних проблем, філософська думка Русі не знала схоластики і не замикалась на функції служниці богослов'я, тому що саме богослов'я усвідомлювало себе як слугу князівської влади [3, 30–31].

Зв'язок філософської та історичної думки з дійсністю постійно зростає і зумовив оригінальні особливості літописання.

Літописи, розвиваючись під впливом різних факторів, всі йшли від реальної дійсності і лише деякі – від реальної традиції. Саме зв'язок літопису з життям країни визначив факт тривалості самого літописання.

Під впливом життя, на основі розвинутої традиції усної мови свого часу склалась мова літописів, проста та доступна для кожного. Суттєве значення для літопису мав фольклор. Під впливом фольклорного діалогу утворився діалог літопису. Історичні форми фольклору в родових сказаннях, легендах позначились на формі та змісті перших літописів. Поступово форма літописів, їх стиль, типовий склад змінювались. Вони були різними в різні часи, залежно від того, в чийх руках було літописання, але завжди було міцно пов'язане з самим життям народу, держави.

Наприкінці XI – на початку XII ст. літопис набуває офіційного характеру, стає важливим політичним документом. У ньому відображаються офіційні погляди верхівки феодального суспільства. Першим офіційним київським княжим літописом була “Повість врем'яних літ”, котра поєднала принципи нового та старого літописання.

Літописець описав історію докорінної єдності Руської землі і княжого роду та вивів Русь на світову історичну арену. Разом із тим на “Повість врем'яних літ” наклали певний відбиток ранні літописні зводи, які відображали неофіційний погляд на руську історію. Завдяки цьому “Повість врем'яних літ” стала певною, широкою, народною історією Київської Русі. На ній виховувались багато поколінь, котрі саме з неї брали ті політичні ідеї, які визначали їх прогресивну політичну діяльність.

У XII–XIII ст. відбувається інтенсивний процес роздрібненості Київської Русі, який позначився і на культурі давньоруської держави.

В XIII ст. створюються сімейні, родовідні й особисті літописи князів. У центрах сильної княжої влади утворюються княжі життєописи, які прославляють князя та його рід. У Новгороді літописання демократизується, набирає антикнязівського характеру.

Створюються описи, які, будучи присвячені князівським міжусобицям, вносяться до літописів лише з метою виправдання чи засудження однієї з ворогуючих сторін. Такі описи типові для епохи феодальної роздрібненості.

Але почуття єдності не полишало літописців навіть у період найбільшого розпаду держави. Протягом багатьох століть літописання постійно сприяло формуванню етнонаціональної свідомості.

Найповніше збереглися чотири групи літописів: Київський, Галицько-Волинський, Новгородський і Володимиро-Суздальський. Їх аналіз показує наявність літописної традиції у Києві, Новгороді, Чернігові, Переяславі Руському, Галичі, Володимирі Волинському, Ростові, Суздалі. Можливо, хронікальні записи провадились у Смоленську, Пскові, Полоцьку, Новгороді-Сіверському, Рязані.

Незважаючи на фрагментарність, наявний літописний фонд достатньо повно відтворює історичне життя Київської Русі на всьому її державному просторі – від київського півдня до новгородської півночі і від Карпат до Волго-Окського межиріччя. Особлива цінність його полягає в тому, що він написаний її сучасниками і дієвими особами.

Створені літописні зводи і повісті відрізняються один від одного стилем викладу, рівнем систематизації і відбору фактів, ідейною спрямованістю, але всі разом, сумою своїх свідчень відтворюють правдиву картину життя однієї з найбільших країн середньовіччя.

Характерними особливостями філософської думки Русі є: однорідність, соборність філософського знання, відсутність філософських шкіл і напрямів, значних відмінностей у поглядах мислителів, де філософська полеміка має частковий характер. Вона пропонувала мир між народами і, маючи загальну спрямованість на любов і відданість Вітчизні, не страждала ні космополітизмом, ні націоналізмом, обстоюючи ідею спільності людства, його духовного вдосконалення, рівності народів, віру в їхнє майбутнє [3, 68].

Потреби відродження визначають особливості сучасного етапу духовного національного життя українського народу. Цей процес характеризує зміни стану нації, конструктивно спрямовані в майбутнє. Але, оскільки йдеться про відродження, то очевидним є зв'язок цього процесу з українською минувшиною. Адже саме там, у минулому, зберігається те, що ми прагнемо відродити у своїй пам'яті задля самоутвердження себе як державницької нації. Нація є творчим сприйняттям власної історії, а фундаментом свідомості нації є “історична пам'ять” (В.Горський).

Літописи призначені “для пам'яті”, для науки сучасникам і нащадкам, отже виконують важливу просвітницьку та естетичну функцію.

Текст літописів є вираженням хронологічного ланцюга енергійних зарядів, покликаних тривожити, непокоїти, розбурхувати розум і почуття людини, сприяти її діяльності, формувати національну свідомість, історичну пам'ять, патріотичні почуття молоді, зміцнювати її генетичний зв'язок з попередніми поколіннями, пов'язувати в єдине прагнення поколінь до основної мети: свободи, волі, рівності. В епоху розвитку Київської держави відбувалися засвоєння і творча переробка відповідно до “руської” дійсності елементів візантійської, а через неї – еллінської та східної філософських культур. Саме на цій основі формуються елементи духовної культури Русі, зростають уявлення про гармонію людини з навколишнім світом, виникають культ інтелекту, слова, пам'яті, громадянства, патріотизму, ідея творчого життя. Своєрідне розуміння філософії як єдності знання про світ і вчення про те, як людині потрібно жити в цьому світі, означає не просто пізнання світу, а й осмислення історії як арени діяльності людини. З цим пов'язується посиленна увага до питань суспільно-політичного життя, відповідно до чого ставляться і розв'язуються філософсько-значущі проблеми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Літопис Аскольда. Передмова і реконструкція М.Брайчевського // Київ. – 1988. – № 2.
2. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). – К., 1990.
3. *Огородник І.В.* Історія філософської думки в Україні. – К., 1999.
4. *Боева Л.Й.* Проблемы русской литературы XI–XVIII в. // Наука и искусство. – М., 1985.
5. *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963.
6. *Данькевич І.* Культурно-історичне значення покрайніх записів // Науковий збірник товариства “Просвіта”: Річник V – Ужгород, 1928.
7. *Греков Б.* Киевская Русь. – М., 1994.
8. Повість минулих літ // Літопис Руський за Іпатським списком. – К., 1989.
9. *Лихачев Д.С.* Исследование по древнерусской литературе. – Л., 1986.
10. *Запаско Я.П.* Ошатність української рукописної книги. – Львів, 1998.
11. *Лихачев Д.С.* Возникновение русской литературы. – М.; Л., 1952.
12. *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. – М.; Л., 1947.